

УДК [902 : 904.621 : 379.8 : 796.2] (477.7) Ольвія
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.1\(25\).211](https://doi.org/10.33782/eminak2019.1(25).211)

ДВА КІСТЯНІ ГРАЛЬНІ НАБОРИ З ОЛЬВІЇ

Ірина Вітрик¹, Олександр Кузьміщев²

¹Музей історичних коштовностей України – філіал Національного музею історії України
(Україна, Київ)

e-mail: vitryk5678@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0851-3850>

²Інститут археології НАН України (Україна, Київ)

e-mail: a.kuzm@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2718-7111>

Світ дитинства у давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я залишається ще недостатньо вивченим. Важливою складовою повсякдення кожної дитини є різноманітні ігри, які допомагають адаптуватися до дорослого життя. Публікація вводить до наукового обігу знахідку низки предметів грального призначення. У роботі зроблена спроба реконструкції однієї з дитячих ігор з використанням фалангових і таранних (астрагалів) кісток домашніх тварин, яка побутувала у кінці V – на початку IV ст. до н.е. у давньогрецькій колонії Ольвія.

Ключові слова: Ольвія, античність, археологічні знахідки, астрагал, гра у кості «бабки»

Вивчення світу дитинства давніх греків привертає недостатньо уваги з боку дослідників античної культури. Зокрема, це стосується сфери дитячих ігор, важливої складової адаптації дитини до дорослого життя. До цього часу актуальними залишаються роботи Л. Бек-де-Фук'єра¹ та Е.Р. фон Штерна², написані ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Тому дуже цікавими стали знайдені в 2016 р. у закритому комплексі набори кісток тварин, які можна співвіднести з дитячими іграми.

Знахідка пов'язана з розкопками передмістя Ольвії археологічною експедицією ІА НАНУ у рамках спільного українсько-німецького проекту за фінансової підтримки Німецького Дослідницького товариства (DFG) (керівник проекту з української сторони – д.і.н. А.В. Буйських, з німецької – апл. Professor Dr. Й. Форназе). Партнером Ольвійської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ з боку Німеччини став Університет імені Й.-В. Гете (м. Франкфурт-на-Майні).

У 2016 р. на ділянці «Некрополь-4» (розкопки передмістя проводилися під керівництвом др. Й. Форназе і к.і.н. О.Г. Кузьміщева) було повністю досліджено напівземлянку № 16 підпрямокутної у плані форми³ та визначено час її існування: остання чверть VI – перша чверть V ст. до н.е.⁴

¹ Бек де-Фук'єр Л. Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусствам и нравам. Киев: Кушнеров и Ко, 1890.

² Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1911. С. 13-30.

³ Буйських А.В., Форназе Й., Кузьміщев А.Г. Предместье Ольвии в свете новых украинско-германских исследований // Записки Института истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2016. № 14. С. 52.

⁴ Fornasier J., Bujskich A.V., Kuz'miščev A.G., Patzelt A., Helfert M., Kratzsch N. Vorden Torender Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt Olbia Pontikes // Archäologischer Anzeiger. 2017. S. 28.

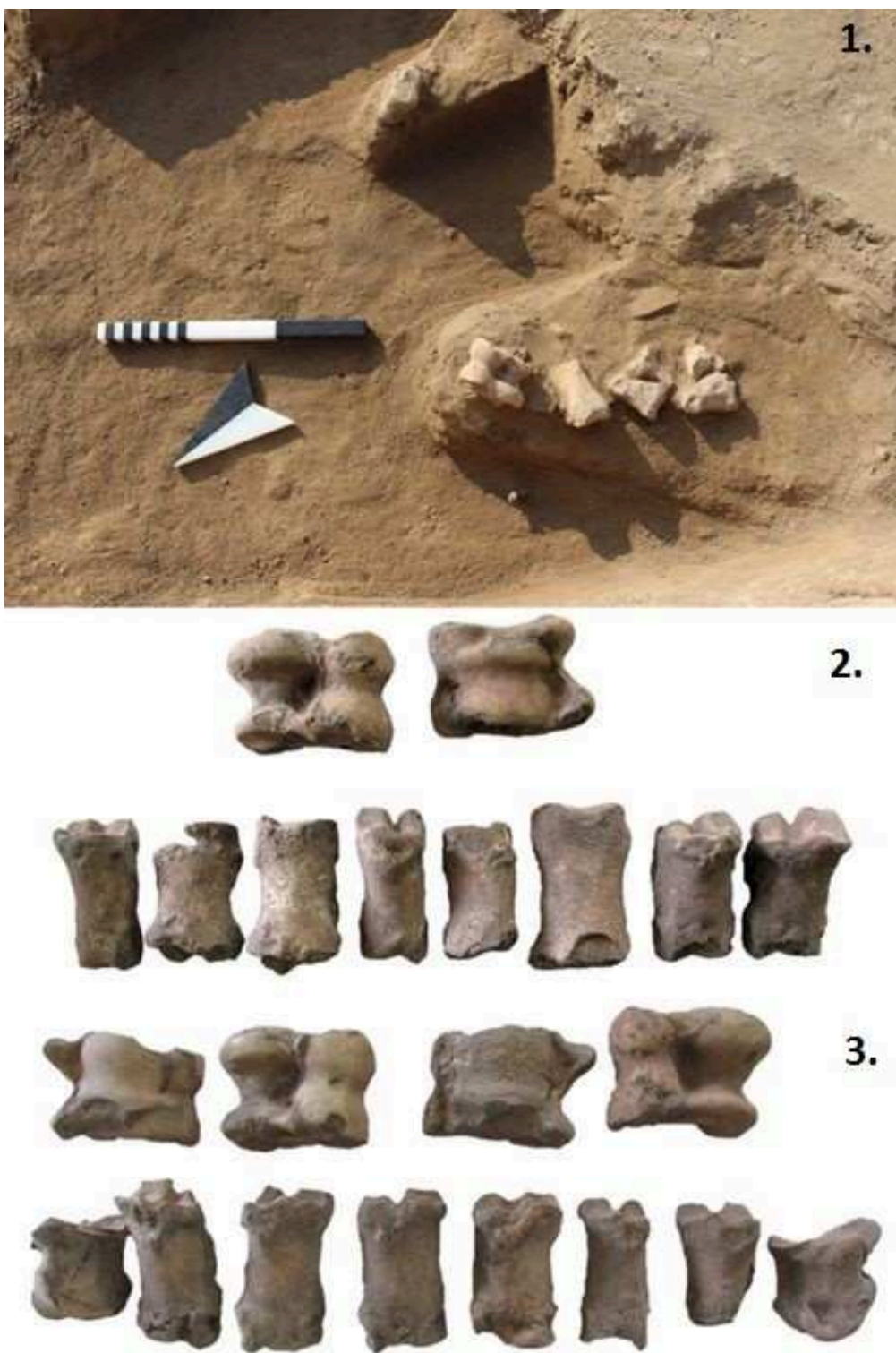

Рис. 1. 1. Скупчення кісток у заповненні напівземлянки № 16, ділянка «Некрополь-4» (Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія»); 2. набір кісток № 1; 3. набір кісток № 2.

Під час розкриття заповнення напівземлянки були виявлені скупчення кісток нижніх кінцівок великої рогатої худоби (ВРХ), деякі з них мали сліди залощення (рис. 1, 1). Загалом у напівземлянці було знайдено 22 кістки, які можуть бути пов'язані з гральною функцією. За місцем розташування їх можна розділити на дві групи. Перша находилась у західній частині приміщення, при цьому шість кісток групи були складені у рядок. Вони містилися на глибині 0,55 м від верхнього краю споруди, на відстані 0,40 м від її західного борту. Друга група була більш розпорошеною по площині та займала південну частину напівземлянки.

Аналіз кісток було виконано канд. біологічних наук Є.Ю. Яніш (Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України). На її думку, до першої групи (рис. 1, 2) входили 2 таранні кістки та 7 перших фалангових кісток (4 правих і 2 лівих) бика домашнього, з них 4 фаланги могли належати волам. Кістки походили від, щонайменше, чотирьох тварин. Також у наборі знаходилась одна права фаланга молодого коня. Серед кісток другої групи (рис. 1, 3) було визначено 4 таранні кістки та 6 перших фаланг бика домашнього (4 правих, 2 лівих), 4 з них можуть бути воловими, при цьому мінімальна кількість тварин складала п'ять особин. Тобто загальна кількість тварин, кістки яких були використані у гральних наборах, складалась з 9-ти биків домашніх та одного коня.

Через те, що частина кісток знаходилась компактно викладеною у рядок, а також через те, що дані кістки належали декільком особинам тварин, виникло припущення – таке скупчення не було випадковим, а являло собою частину набору предметів для гри. Надалі ми розглядатимемо зазначені артефакти тільки як ігровий реквізит без будь-якого додаткового сакрального навантаження.

Коротко зупинимось на характеристиці знахідок. До кожного з наборів входила парна кількість кісток, як таранних, так і фалангових. Зазвичай, у літературі саме таранні кістки називають «астралами»⁵, маючи на увазі, в основному, кістки дрібної рогатої худоби (ДРХ). Однак давні греки цю назву застосовували і щодо інших невеликих кісток скелета тварини⁶.

Відзначимо, що таранні кістки пов'язані з кінцівками великої рогатої худоби (ВРХ), викликають набагато менший інтерес у дослідників аніж такі ж кістки ДРХ, хоча також зустрічаються на археологічних пам'ятках з епохи бронзи. Вважається, що використовувалися астрагали ВРХ у різноманітних обрядових маніпуляціях, у тому числі і в ігровій практиці⁷. Якщо на таранні кістки ВРХ ще звертається увага, то фалангові практично залишаються поза полем зору дослідників. Особливо коли на них немає слідів додаткової обробки, нанесених міток, знаків-графіті чи слідів лошіння, або коли вони не прив'язані до конкретних комплектів з археологічних комплексів.

Прямої аналогії гри з використанням такого реквізиту з кісток ми поки не віднайшли у літературі, що висвітлює дане питання. Найбільш детально ігрові прак-

⁵ Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Таранные кости крупного рогатого скота в культурах эпохи бронзы степной и лесостепной Евразии // Теория и практика археологических исследований. Барнаул, 2014. Т. 10. № 2. С. 31.

⁶ Юдин А.И. Погребения с астрагалами из Новопокровки-II: служители культа или «игроки»? // Археология Восточно-Европейской степи. Саратов: Научная книга, 2009. Вып. 7. С. 146.

⁷ Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Таранные кости крупного рогатого скота в культурах эпохи бронзы степной и лесостепной Евразии // Теория и практика археологических исследований. Барнаул, 2014. Т. 10. № 2. С. 31-56.

тики дітей давніх греків розглянуто у книзі Л. Бек-де-Фук'єра⁸, де відтворюються правила та хід кожної з ігор за письмовими джерелами, зображеннями на кераміці, мозаїках, фресках і за скульптурними композиціями. Проте у розділі «Ігри на спритність (Игры ловкости)» жоден з описів не підходить для даних артефактів, хоча автор виділяє найбільш прості з них – на влучність попадання в обрану ціль. Е.Р. фон Штерн вивчаючи життя дітей у грецьких колоніях на північному узбережжі Чорного моря також торкається теми ігор, згадуючи такі, що практикувалися «на повітрі, на свободі» і метою яких є попадання у ціль⁹.

Якщо звернутись до історичних і фольклорних джерел, то ми можемо спробувати реконструювати загальні правила гри. За вмістом кісток вона дуже схожа на поширену у східних слов'ян гру «паці» або «бабки», хоча у більшості випадків пов'язують її з астрагалами¹⁰.

Рис. 2. Гра з використанням фалангових кісток. Фрагмент картини Пітера Брейгеля Старшого «Дитячі ігри», 1560 р.
(Художньо-історичний музей (*Kunst Historisches Museum*), Відень, Австрія)

Тобто, комплекти відносяться до ігор, головним змістом яких було вибивання одних предметів іншими за ustalеними правилами. Скоріше за все, полягала гра у

⁸ Бек де-Фук'єр Л. Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусствам и нравам. Киев: Кушнеров и Ко, 1890.

⁹ Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киришбаума, 1911. С. 28.

¹⁰ Бернацки А.Б., Кленина Е.Ю. Квартал 55 с пятиапсидным храмом (IV/III в. до н.э. – XIV в. н.э.) в Херсонесе Таврическом // Топография и архитектура Херсонеса Таврического. Познань, 2016. Т. III: Повседневная жизнь. С. 53; Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. 2002. № 4. С. 53; Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кістки (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. 2009. № 2. С. 37, рис. 2, 2.

тому, що фалангові кістки ставилися певним чином на рівній площині та вибивалися іншими кістками – битками, що кидалися у ціль і на відстань.

На нашу думку, саме таранні кістки (астрагали) відігравали роль биток. У цій якості їх використання відоме з доби бронзи¹¹, відзначається в античний час¹² і більш пізні періоди¹³.

Дослідники дитячих ігор наголошують на консервативності правил деяких з них, внаслідок чого спостерігалася подібність правил і майже повний збіг у підборі предметів для гри упродовж тисячоліть¹⁴.

Рис. 3.1. Гра з використанням астрагалів: фрагмент картини Пітера Брейгеля Старшого «Дитячі ігри»

¹¹ Сотникова С.В. Детские погребения с наборами альчиков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2014. № 2 (25). С. 31-32.

¹² Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кістки (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. 2009. № 2. С. 35.

¹³ Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // Советская археология. 1979. № 2. С. 87-88.

¹⁴ Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1911. С. 30.

Рис. 3.2. Гра з використанням астрагалів: фреска з Геркуланума.

Через дуже широкий хронологічний діапазон функціонування однотипних ігор вважаємо коректним звернення до живописних творів світового мистецтва більш пізніх періодів. Процес гри знайшов своє відображення і на художніх полотнах. Так, гра у бабки (кеглі) за допомогою фалангових кісток відображена на полотні «Дитячі ігри» 1560 р. (рис. 2), яка вона стала візуальним відтворенням майже 100 дитячих ігор. Цікаво, якщо поррахувати кількість гральних предметів у стіні, то їх вісім (одну кістку дівчинка тримає у руці), а хлопчики вибивають їх битками. На користь можливості пошуку аналогів гри у більш пізніх зображеннях свідчить сцена з полотна П. Брейгеля Старшого, на якій дві дівчинки граються астрагалами – таранними кістками (рис. 3, 1). Ця сцена дуже нагадує процес гри з відомої фрески з римського Геркуланума – дві дівчини, що присіли, підкидають астрагали, а між ними лежать кістки, які впали (рис. 3, 2).

Значна кількість графічних зображень ходу гри з використанням аналогічних предметів відносяться до XIX ст., причому кістки розставлялися попарно. Серед них

згадаємо роботу Т.Г.Шевченка «Суворов грає в паці з селянськими хлоп'ятами» 1842 р.¹⁵ (рис. 4).

На всіх роботах показано, що паці розставляли рядочком або попід стіною будівлі (як у П. Брейгеля Старшого), або впоперек вулиці (як у Т.Г. Шевченка), і цю шеренгу треба було зруйнувати влучними ударами биткою. Брало участь у грі, як правило, хлопчики та дорослі чоловіки.

Рис. 4. Сучасна реконструкція гри в «бабки»
(Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія», 2018 р.)

Реконструкція можливого перебігу гри була здійснена за участі студентів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (керівник групи к.і.н. А.Ю. Баукова) влітку 2018 р. (рис. 5) безпосередньо на території Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» (с. Парутине Очаківського району Миколаївської області). З'ясувалося, що гра у «бабки» вимагає неабияких практичних навичок та є дуже азартною.

Бабки можна віднести до сезонних ігор, дуже популярних у хлопчиків, бо завдяки ним розвивалися сила, спритність, моторні вміння, точність рухів. На противагу чоловічим, ігри дівчат були більше пов'язані із сакральним навантаженням – ворожінням, чаклуванням, заклинаннями тощо, тому в них часто використовувались

¹⁵ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 12-и томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 7. С. 148, 408.

саме астрагали ДРХ. Пізніше цей вид гри став відомий в Україні як один з різновидів «крем'яхів»¹⁶.

Рис. 5. Реконструкція гри в «бабки» студентами ЛНУ імені Івана Франка

Якщо знахідки астрагалів – це буденна річ для пам'яток античного часу та доволі поширена категорія археологічного матеріалу¹⁷, то використання фалангових кісток як сакральних предметів, зокрема в якості ігрового реквізиту, майже не потрапляють у поле зору науковців, якщо на них немає явних слідів обробки чи міток. Так, у колекціях, що зберігаються в археологічних фондах Національного музею історії України, присутні таранні кістки ДРХ і ВРХ та немає фалангових кісток.

Можливо це зумовлено тим, що така комбінація різних кісток трапилася вперше *in situ* у закритому комплексі, а до того вони поповнювали статистичні дані по остеологічному матеріалу. Це характерно і для епохи бронзи, дослідники якої звертають увагу на те, що у разі виявлення кісток поза обрядових контекстів, то такі знахідки визначаються в якості профанних предметів¹⁸. Існує думка, що використання у гри

¹⁶ Гейко А. Гра «Крем'яхи» як джерело наукових студій. Опішне: Українське Народознавство, 2015 (Українські керамологічні студії. Вип. 12). С. 76.

¹⁷ Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кістки (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. 2009. № 2. С. 44.

¹⁸ Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Таранніе кости крупного рогатого скота в культурах епохи бронзи степной и лесостепной Евразии // Теория и практика археологических исследований. Барнаул, 2014. Т. 10. № 2. С. 32.

кісток нижніх надкопитних суглобів у давньоруський час не набуло широкого поширення, і вони починають переважати астрагали у кількісному вимірі значно пізніше¹⁹. Можливо, до такого висновку дійшли через брак відповідних матеріалів, адже враховувалися лише кістки нижніх надкопитних суглобів зі знаками-графіті.

Тобто, даний комплекс цікавий, по-перше, компактністю місцезнаходження, а по-друге – різними типами кісток, що, можливо, використовувалися у різних підвидах гри. Він показав, що не тільки кістки з відмітинами могли використовуватись як гральний інвентар. Під час дослідження Ольвії у 1946-1949 рр. експедицією під керівництвом Л.М. Славина у південно-східному розкопі ділянки «Е» було виявлено фаланги разом з астрагалами, при чому на фалангах помітні сліди обробки. Л.М. Славиним було зроблене припущення, що фаланги й астрагали використовувалися для гри, проте невідомо яким тваринам вони належали²⁰.

Матеріальна та виробнича культура мешканців передмістя Ольвії була повністю подібною до жителів самого полісу, що поширювалося і на ігрову практику. Такий тип гри був доступний практично всім прошаркам населення, адже не потребував особливих матеріальних затрат, головним було зібрати потрібну кількість кісток. Гра формувала усталені, життєво необхідні навички, удосконалювала координацію рухів, уміння вразити статичну ціль, все це, у свою чергу, забезпечувало дітям подальші умови виживання у дорослому житті.

До цього часу тема дитинства в античний час мало розкрита, можливо, через брак відповідних матеріалів, у тому числі археологічних, а ці набори дозволяють доповнити наші знання про світ дитячих ігор давніх греків. Знахідки цікаві ще й тим, що дають змогу визначити ще один тип ігрових реквізитів, які пов'язані з грою не описаною як античними авторами, так і дослідниками давніх ігор. А також звернути більш ретельну увагу під час археологічних розкопок на таку групу знахідок, як таранні та фалангові кістки, що майже не мають слідів обробки.

REFERENCES

- Bek de-Fukyev, L.** (1890). *Igry drevnikh. Opisanie, proiskhozhdeniye i otnosheniye ih k religii, istorii, iskusstvam i nravam* [Games of the ancients. Description, origin and attitude to religion, history, arts and mores]. Kiev: Kushnerov i Ko [in Russian].
- Bernatski, A.B., Klenina, E.Yu.** (2016). *Kvartal 55 s piatiapsidnym khramom (IV/III v. do n.e. – XIV v. n.e.) v Khersonese Tavricheskom* [The Quarter 55 with a Five-Apse Church (4th/3rd c. BC – 14th c. AD) in Tauric Chersonesos]. Vol. III: Povsednevnaia zhyzn. Poznan [in Russian].
- Buiskih, A.V., Fornasie, Y., Kuzmishchev, A.G.** (2016). *Predmestie Olvii v svete novykh ukrainsko-germanskikh issledovanii* [The Outskirts of Olbia in the Light of New Ukrainian-German Research]. In: *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury RAN, 14*, Sankt-Peterburg: IIMK RAN, (pp. 46-57) [in Russian].
- Fornasier, J., Buiskich, A.V., Kuz'miščev, A.G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N.** (2017). *Vorden Torender Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt Olbia Pontikes. Archäologischer Anzeiger*, 19-61 [in German].
- Heiko, A.** (2015). *Hra «Kremiaky» yak dzherelo naukovykh studii* [The Game «Cremahi» as a Source of Scientific Studies]. *Opishne: Ukrainiske Narodoznavstvo* [in Ukrainian].
- Krasilnikov, K.I.** (1979). *Izdeliia iz kosti saltovskoi kultury* [Bone Products From Saltov Culture]. *Sovetskaia arkhеologіia, 2*, 77-91 [in Russian].
- Podobed, V.A., Usachuk, A.N., Tsimidanov, V.V.** (2014). *Tarannye kosti krupnogo rogatogo skota v kulturakh epokhi bronzy stepnoi i lesostepnoi Evrazii* [The Battering Ram Bones of Cattle in Cultures

¹⁹ Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. 2002. № 4. С. 53.

²⁰ Славин Л.М. Ольвія. Отчет за 1949 год // Славин Л.М. Основные результаты археологических исследований Ольвии и её периферии в 1946-1949 гг. // НА ІА НАН України. Ф. 64 (фонд експедицій), 1949/20.

- of the Bronze Age Steppe and Forest-Steppe Eurasia]. *Teoriia i praktika arkeologicheskikh issledovaniï*, Vol. 10, 2, 31-56 [in Russian].
- Serhieieva, M.S.** (2002). Do istorii hry v babky v Kyivskii Rusi [To the History of Playing in «Babki» in Kiev's Rus]. *Arkheolohiia*, 4, 50-58 [in Ukrainian].
- Shevchenko, T.H.** (2003). *Povne zibrannia tvoriv u 12 tomakh* [A Complete Collection of Works]. Tom 7. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shtern, E.R.** (1911). Iz zhizni detei v grecheskikh koloniiakh na severnom poberezhie Chernogo moria [From the Life of Children in the Greek Colonies on the Northern Coast of the Black Sea]. In: *Sbornik arkeologicheskikh statei, podnesennyi grafu A.A. Bobrinskomu v den 25-letii predsedatelstva ego v imperatorskoi arkeologicheskoi komissii*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V.F. Kirshbauma (pp. 13-30) [in Russian].
- Sotnikova, S.V.** (2014). Detskie pogrebeniia s naborami alchikov i rol igry v obshchestvakh stepnogo naseleniia epokhi bronzy [Children's Burials with Alchiks' Kits and the Role of the Game in the Societies of the Steppe Population of the Bronze Age]. *Vestnik arkeologii, antropologii i etnografii*, 2 (25), 31-32 [in Russian].
- Strelnyk, M.O., Khomchuk, M.A., Sorokina, S.A.** (2009). Hralni kosti (II tys. do n.e. – XIV st. n.e.) z koleksii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Game Bones (II millennium BC – XIV century AD) from the Collection of the National Museum of History of Ukraine]. *Arkheolohiia*, 2, 34-49 [in Ukrainian].
- Yudin, A.I.** (2009). Pogrebeniia s astragalami iz Novopokrovki-II: sluzhiteli kulta ili «igroki»? [Burials with Astragalus from Novopokrovka-II: Clergy or «Players»?] *Arkheologiia Vostochno-Evropeiskoi stepi*, 7, 146-170 [in Russian].

Iryna Vitryk

(Museum of Historical Treasures – branch of the Historical Museum of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0851-3850>

Oleksandr Kuzmishchev

(Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine) ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-2718-7111>

TWO BONE GAME SETS FROM OLBIA

The world of childhood in the ancient Greek colonies of the Northern Black Sea region remains poorly studied because of the lack of appropriate materials, including archaeological. That is why archaeological findings revealing this issue are of great interest. This publication introduces into scientific circulation the discovery of several gaming objects. After all, various games are a very important part of everyday life of each child, which helps him or her adapt to adult life.

During 2015-2016, within the framework of the joint Ukrainian-German project, the semi-dugout of the end of the 5th – beginning of the 4th century AD was studied by Olbia Archaeological Expedition of the IA NASU. In this closed complex on the outskirts of Olbia, were found two groups of 22 bones, which could be defined as the game props. The first group comprised two tali and eight phalanges, and the other – four tali and eight phalanges. All bones had almost no marks of additional processing. The total number of animals whose bones were used in game sets was 9 oxen and one horse.

With the help of historical and folklore sources, an attempt was made to reconstruct the children's game, which was common in the ancient Greek colony Olbia and used phalanges and tali (astragali) – the bones of domestic animals. Most of all these game sets resemble the game, which in later times was called «knucklebones».

These sets of bones are interesting because they allow identifying one more type of game props, associated with the game described neither by ancient authors nor by researchers of ancient games. In addition, in the future, it is necessary to pay more attention during archaeological excavations to such a group of findings as tali and phalanges that have almost no tool marks.

Keywords: Olbia, antiquity, archaeological findings, astragalus, game «knucklebones»